

Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)
 27-523.4(497.6)“03/05”
 904(497.6)“03/05”

EDIN VELETOVAC

Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini

Apstrakt: U tekstu se obrađuje pitanje kasnoantičkih bazilika sa prostora današnje Bosne i Hercegovine. Period kojem pripadaju ove građevine, mogu se smjestiti u jedan duži vremenski period između IV – VI stoljeća. Rad će biti podijeljen na šest glavnih cjelina na osnovu hodološke metode. Nakon što veliki dio nalaza ovih crkvenih objekata bude bio izložen, autor će u analizi predstaviti zaključke do kojih je došao prilikom pisanja o ovom problemu.

Ključne riječi: kasna antika, bazilike, IV. st., V. st., VI. st., Bosna i Hercegovina, kršćanstvo

Abstract: In the text, we treated the issue of late antique basilicas from the territory of present Bosnia and Herzegovina. The erection of these buildings can be placed in a long period between the 4th and 6th century. The paper is divided into six main units on the basis of the hodological method. After the presentation of a great number of findings of these church objects, the author will present conclusions he reached while writing about this problem.

Key words: late antique, basilicas, 4th, 5th, 6th century, Bosnia and Herzegovina, Christianity

Uvod

Iako se na ovom području više od pet stoljeća održavala rimska vlast, materijalni ostaci nisu ni približno brojni, kao na primjer u primorskom dijelu provincije Dalmacije. Šta je razlog tome? Između ostalog može se istaći pretežno planinska konfiguracija tla, koje otežava prodor stranih uticaja. Također, tu se ne smije zaboraviti ni velika konzervativnost tadašnjih stanovnika, koji su se više od dva stoljeća borili za svoju nezavisnost, dok najzad nisu pokleknuli pred rimskim osvajačima. Jedini veći uticaj proces romanizacije je imao na području istočne i sjeverozapadne Bosne gdje su se nalazila velika rudnička postrojenja, te u jugozapadnoj Bosni gdje su bile stacionirane vojne jedinice.

Tema koja će se obrađivati u ovom radu je pitanje materijalnih ostataka bazilika u doba kasne antike na području današnje Bosne i Hercegovine. Pitanje arheoloških istraživanja bazilika na ovom području je u posljednjih dvadeset pet godina postalo

političko pitanje, dok je kasnoantički period u potpunosti zanemaren. Nažalost, zbog ograničenja u broju stranica, autor nije bio u mogućnosti da u tekstu obradi sve nalaze i lokalitete kasnoantičkih bazilika, iako je to bio prvobitni plan. Ipak, u analizi na kraju rada u obzir će biti uzeti svi nalazi ovih sakralnih objekata sa prostora Bosne i Hercegovine, a ne samo oni koji su primarno izloženi u samom tekstu.

Kroz historiografiju, mnoga eminentna imena bavila su se naučno – istraživačkim radom po pitanju kasnoantičkih bazilika. Pioniri u ovoj oblasti su bili austrougarski naučnici među kojima se ističu Vaclav Radimsky¹, Ćiro Truhelka² i Carl Patsch³. U posljednjih pedesetak godina veći broj naučnih radnika je uveliko doprinio rasvjetljavanju ove problematike, a vrijedilo bi izdvojiti Đuru Baslera sa svojim djelom “Arhitektura kasnoantičkog doba”⁴, Ivu Bojanovskog i njegovo istraživanje bazilike u Vrbi na Glamočkom polju⁵, te Veljka Paškvalina i njegovu monografiju “Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone - Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini”⁶.

Sjeverozapadna Bosna

Teritorij sjeverozapadne Bosne je geografski veoma prostrano područje. Gradovi koji se nalaze na ovom teritoriju, a spadaju u domenu obrade ovog rada su: Bihać, Kotor – Varoš, Banja Luka, Mrkonjić - Grad, Ključ. Broj bazilika nađenih na ovim prostorima pokazuje da je kršćanstvo sebi postavilo prilično jake osnove za buduće širenje vjere na stanovništvo ove regije. Otkopano je ukupno šest bazilika, a jedan nalaz je nesiguran.⁷

Bazilika u selu Doljani kod Bihaća je otkrivena krajem XIX stoljeća. Prvi koji je objavio izvještaj o tome nalazu je bio Kosta Kovačević, a iskopao i očistio ju je tamošnji paroh Stevan Kovačević.⁸ Ta starokršćanska crkva je bila od davnina poznata stanovnicima tog mjesta. U crkvi je nađeno nekoliko epigrafskih ploča, koje su bile

¹ Vaclav Radimsky, “Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrgju, zatim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. IV, sv. I, Sarajevo, 1892, 75.

² Ćiro Truhelka, “Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine”, *GZM*, god. IV, sv. IV, Sarajevo, 1892, 340.

³ Carl Patsch, “Epigrafsko pabirčenje”, *GZM*, god VII, sv. II, Sarajevo, 1895, 285.

⁴ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.

⁵ Ivo Bojanovski, “Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju”, *GZM*, NS, sv. XXXV/XXXVI, Sarajevo, 1981, 195 – 211.

⁶ Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone - Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003.

⁷ Za nalaz u Velagićima kod Ključa ne može se sa sigurnošću reći da li su ostaci koji su iskopani zapravo materijal bazilike. Potrebno je izvršiti sistematska istraživanja na tom području da bi se dobilo više informacija i dalo neko određeno mišljenje.

⁸ Kosta Kovačević – Carl Patsch, “Ruševina u selu Doljanima i rimski natpisi ondje nađeni”, *GZM*, god. VII, sv. II, Sarajevo, 1895, 232.

ispisane na latinskom jeziku, a kao i jedna urna koju je u svom radu objavio Carl Patsch.⁹ Ovoj urni je Sergejevski pridao veliku pažnju i detaljno je opisao u svom članku.¹⁰ Na sredini bazilike su otkrivene i dvije grobnice u kojima su se nalazila dva ljudska kostura, ali za koja se ne zna kome su pripadala. Prema načinu gradnje i nalazima, zgradu je moguće datirati u kasnoantičko doba u V ili VI stoljeće n. e.¹¹

U Čavkićima kod Bihaća 1954. godine je nađena jedna starokršćanska crkva. U blizini ove bazilike su pronađeni ostaci od više antičkih građevina, kao i jedna srednjovjekovna crkva.¹² U bazilici je otkriven veći broj arhitekturnih fragmenata i manjih nalaza, poput oltarnih pregrada i kapitela.¹³ U ostacima crkve je također otkopano više ornamentiranih ploča (pluteja).¹⁴ Gledajući pluteje, može se vidjeti po načinu izrade da su bile djelo nekog ne toliko stručnog i vještog klesara. Ove pluteje krase dvije karakteristike, a to su: pljosnati reljef i crtama urezani motivi.¹⁵ Bazilika se po načinu gradnje i nalazima fragmenata može datirati u V stoljeće.¹⁶

Krajem XIX stoljeća u Šipragu kod Kotor – Varoša sasvim slučajno je otkrivena jedna ranokršćanska crkva. Crkvu je igrom slučaja iskopao baron Schweiger. Međutim, on je otkrio samo neke njene dijelove, poput vanjskih zidova i apside, dok je unutrašnjost bila neotkrivena. Crkva je dugačka (bez apside) 18,42 metra, a široka 14,20 metara.¹⁷ Prvobitnim iskopavanjima je prisustvovao i Vaclav Radimsky koji je prvi objavio nacrt te crkve i nalaze koji su se našli u njoj te je to bio ujedno i prvi publikovan rad o prvoj nađenoj bazilici na prostoru Bosne i Hercegovine.¹⁸ Unutar bazilike je nađen i impost sa vrlo lijepom ornamentikom koju čine krst i šestokraka rozeta. Objekat se može datirati u V ili VI stoljeće n. e.¹⁹

Preostale tri bazilike se nalaze na lokalitetima u Ramićima kod Banja Luke (IV st. – VI st.), Majdanu kod Mrkonjić-Grada (V ili VI st.) i Šišuljama kod Volaša (V ili VI st.).²⁰

⁹ Kovačević – Patsch, “Ruševina u selu Doljanima”, 233.

¹⁰ Dimitrije Sergejevski, “Japodske urne”, *GZM*, sv. IV/V, Sarajevo, 1950, 60.

¹¹ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, 15.

¹² Osim ranokršćanske bazilike otkopana je i jedna antička kuća sa hipokaustnim kanalima, dok se sa ostacima ostalih građevina može samo nagađati kojim su objektima pripadali. O tome: Irma Čremošnik, “Arheološka istraživanja u okolici Bihaća”, *GZM*, NS, sv. XIII, Sarajevo, 1958, 117.

¹³ Čremošnik, “Arheološka istraživanja”, 125.

¹⁴ Dimitrije Sergejevski, “Pluteji iz bazilike u Založju”, *GZM*, NS, sv. XIII, Sarajevo, 1958, 137.

¹⁵ Sergejevski, “Pluteji iz bazilike”, 143.

¹⁶ Čremošnik smatra da se crkva može smjestiti u period V stoljeća. Čremošnik, “Arheološka istraživanja”, 127; dok je Sergejevski neodređeniji i nesigurniji te pluteje koji su nađeni unutar bazilike smješta u V stoljeće, pa čak i u početak VI stoljeća. Sergejevski, “Pluteji iz bazilike”, 143

¹⁷ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 115.

¹⁸ Radimsky, “Ostanci rimskih nascobina u Šipragi i Podbrgju”, 75.

¹⁹ AL BIH, II, 128.

²⁰ Isto, 143.

Srednja Bosna

Za razliku od ostalih područja Bosne i Hercegovine, ova oblast nikad nije bila toliko u fokusu interesovanja rimskih vlasti kao npr. istočni i sjeverozapadni rudonosni dijelovi ove države. Ipak, ne treba čuditi veći broj nađenih bazilika u ovom regionu, kada se zna da su ovdje postojala naselja poput Aque S²¹ u Sarajevu ili Bistue Nova u Zenici. Ostaci kasnoantičkih bazilika su raspoređeni oko više većih mjesta: Šipovo, Kupres, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Zenica, Travnik, Vitez, Kakanj, Kiseljak, Vareš, Sarajevo, Prozor i Breza. Pronađeno je ukupno dvadeset lokaliteta, dok se za četiri nalaza od ukupnog broja ne može definitivno zaključiti da pripadaju građevinama starokršćanskih crkvi, jer je potrebno još istraživačkog i arheološkog rada da bi se donijelo jedno definitivno mišljenje, pa će tako ostalih šesnaest bazilika ovdje biti obrađeno u tekstu.²²

Na lokalitetu u selu Mujdžići kod Šipova je otkrivena jedna starokršćanska crkva koja svojim dimenzijama 27 x 24,5 metara pripada onim najvećim koje su pronađene na prostoru Bosne i Hercegovine. Ipak, ono što ne ide u korist naučnika je to da su ruševine dosta oštećene te je dosta materijala nestalo, jer je okolno stanovništvo redovno kroz stoljeća uzimalo kamenje iz ruševine kao građevni materijal na svojim kućama, štalama itd. Isto tako su veoma često prekopavali zemljište gdje se nalazila ruševina u svrhu ravnijeg tla. Crkva se sastojala od više prostorija, što je i razumljivo kada se uzme veličina objekta.²³

²¹ Prema novijim istraživanjima postoje indicije da se *colonia*, odnosno *res publica* Aque S, zapravo zvala samo *Aque*, što bi se moglo zaključiti na osnovu epigrafskog natpisa iz Krivoglavaca. Više: Salmedin Mesihović, *Antiqui Homines Bosnae*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011, 111.

²² U Volarima kod Šipova otkriveni su ostaci ruševine u koju je ugrađeno dosta rimskih opeka i spolija, a također je nađeno i nešto ornamentiranog kamenja. Uz objekat je pronađen i grob u kojem su se pronašla tri skeleta. Prema svemu otkrivenom, opravdano se pretpostavlja da je na ovom lokalitetu nekada bila kasnoantička bazilika.

Zukići kod Travnika je lokalitet gdje je iskopana prvo jedna grobnica na svod, pa su onda nađeni ostaci temelja neke građevine. Iskopana je i jedna stela, na kojoj se nalazi bračni par. Opravdano se smatra da su grobnice na svod većinom građene uz ranokršćanske crkve, jer postoji brojna primjera u Bosni i Hercegovini koji to dokazuju, pa se tako i za ovaj objekat kojem se vide temelji može pretpostavljati da pripadaju kasnoantičkoj crkvi. Više: Veljko Paškvalin, "Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice", *GZM*, NS, sv. XXXVIII, Sarajevo, 1983, 111.

Ono što je rečeno za ostatke u Zukićima isto vrijedi i za nalaz u Begovićima kod Kiseljaka. Istraživanja je vršio Veljko Paškvalin koji je također naišao na jednu grobnicu na svod i ostatke neke veće građevine čiju rekonstrukciju nije mogao uraditi. Ipak na osnovu zaključaka da grobnice na svod većinom vode i do nalaza bazilika, tako se i ovdje može opravdano pretpostavljati da se radi o tim sakralnim građevinama. Više: Paškvalin, "Kasnoantički objekti", 118.

Na lijevoj obali rijeke Stavnje kod Breze, na lokalitetu Srđ iskopan je sklop zidova za koje je moguće da predstavlja narteks i dio lađe nekog crkvenog objekta. Ipak, kako na ovom mjestu nisu izvršena sistematska istraživanja to je sve što se zna o njemu, pa se iz tih razloga ne može donijeti definitivna zaključak u vezi namjene građevine.

²³ Bazilika se sastojala od osam prostorija, s tim što se apsida građevine nije otkrila, a isto tako se i ne naziru njeni ostaci, pa se opravdano sumnja da li je apsida uopšte postojala. Više: Dimitrije Sergejevski, "Kasnoantički spomenici iz okolice Jajca", *GZM*, god. L, Sarajevo, 1938, 52-53.

Otkriveni su malobrojni nalazi, a između ostalog ostatke kapitela, gesimsa i jedne naušnice. Uz crkvu je u njenoj okolici otkriveno i pet grobnica.²⁴ Sergejevski koji je dolazio i istraživao ovaj lokalitet (makar veoma šturo) nije dao nikakvo vremensko određenje gradnje ove crkve. Paškvalin na osnovu otkrića jedne zemljane lampe kojoj analogiju nalazi u Rimu, a pripada razdoblju IV stoljeća, tvrdi da bi se bazilika mogla datirati upravo u taj period.²⁵

U Otinovicima kod Kupresa je pronađena trobrodna bazilika, koja je bila izduženija nego ostale crkve i svaki od brodova se završavao polukružnom apsidom, od kojih je ona u sredini bila najveća. U nartekstu i južnoj bočnoj lađi su zatečene grobnice na svod. Dužina bočnih strana je iznosila 24,50 metara, dok je širina bila 14,15 metara. Ovdje je uz ostatke crkve otkriveno nekoliko epigrafskih nalaza.²⁶ Po ostatku gara može se pretpostaviti, da je građevina dosta nastradala u požaru, ako ne i potpuno uništena. Ipak, za ovaj jako interesantan nalaz ne postoji više informacija, a razlog tome je nedostatak arheološkog istraživanja. Po svemu otkrivenom za ovaj kršćanski sakralni objekat može se vidjeti da se on ni po čemu ne izdvaja od ostalih bazilika datiranih u V ili VI stoljeće, a nisu nađeni nikakvi manji arheološki nalazi koji bi opovrgli ovo mišljenje, pa zato nema razloga da se ne smjesti u taj period, sve dok se novijim istraživanjima ta datacija ne utvrdi preciznije.

Grudine kod Bugojnog (Čipuljići) je lokalitet gdje je otkriven još jedan nalaz bazilike. Inače, ovaj lokalitet je vrlo bogat i drugim arheološkim ostacima.²⁷ Dimenzije crkve su nepoznate, a prilikom istraživanja nalazišta iskopane su zidane grobnice u nartekstu crkve, kao i grobnice na svod. Također je u sjevernom dijelu otkriven i mauzolej. Od manjih nalaza, nađeni su komadi stakla, keramike, kao i verige.²⁸ Veoma važan nalaz koji je otkriven, predstavlja ploča na kojoj se nalazi natpis *Bistues*, prema kojem se došlo do zaključka da se na ovom teritoriju locira municipij *Bistues*.

²⁴ U jednom od grobova našao se sarkofag, a posebno značajno otkriće predstavlja ploča na kojoj je otkriven prvi starokršćanski natpis koji je pronađen u Bosni i Hercegovini. Više: Sergejevski, "Kasnoantički spomenici", 57.

²⁵ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike*, 119. On se također poziva na Sergejevskog koji je jedan natpis sa obližnjeg antičkog groblja protumačio kao kršćanski i datirao ga u IV stoljeće. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike*, 119, fusnota 86; Bojanovski smatra da je piscina koja je bila izgledom u obliku latinskog krsta premala da bi se u njoj krstile odrasle osobe, već samo djeca, što bi značilo da je crkva napravljena tek u vrijeme kada je kršćanstvo potpuno zavladao u ovim krajevima, a to se odnosi na V i VI stoljeće. Ivo Bojanovski, "Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija", *Naše starine*, god. IX, Sarajevo, 1964, 103.

²⁶ Patsch, "Epigrafsko pabirčenje", 286.

²⁷ Tu su između ostalog otkriveni ostaci naselja iz željeznog doba, zatim rimsko naselje i dijelovi zgrada, a našli su se i nalazi srednjovjekovne crkve i nekropola.

²⁸ Više: Jozo Petrović, "Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije – Japra", *GZM*, NS, sv. XIII, Sarajevo, 1958, 268-269.

Nalazi novca koji su pronađeni u sklopu lokaliteta, određuju precizniju dataciju bazilike u drugu polovinu IV stoljeća.²⁹

Velika bazilika koja je iskopana na Bilimišću u Zenici, predstavlja rijedak primjer očuvanosti i bogatstva nalaza na ovim prostorima. Poznato je da je prije uvođenja kršćanstva kao državne religije, ovdje u pagansko doba boravio *sacerdos* kulta *Urbs Roma*, a Zenica je vjerovatno tad bila religijski centar, pa se može pretpostaviti da je i u kršćansko doba ona imala takvu ulogu. Prva iskopavanja je obavio zenički oficijal Cerny, dok je Ćiro Truhelka prvi objavio rad vezan za nalaze otkrivene na ovom lokalitetu, mada što se tiče same crkve, izvještaj kojeg je objavio je bio veoma štur.³⁰ Ova bazilika je jedna od rijetkih u Bosni i Hercegovini, a da je bila dvojna (*basilica gemina*). Dimenzije građevine iznose 24,10 x 22,40 metara. Objekat je također veoma bitan iz razloga što je on vjerovatno bio sjedište episkopa Andrije iz biskupije *Bi-stua Nova*, koji se spominje na Salonitanskim koncilima iz 530. i 533. godine. Zgrada se sastojala od više prostorija što je i razumljivo kada se uzme njezina veličina.³¹ Otkriven je veći broj materijalnih nalaza, poput namještaja, pluteja, ornamentiranih ploča, dijelova bazamenta, kapitela itd.³² Bazilika je vjerovatno izgorjela u požaru. Datiranje ove starokršćanske crkve, može se najsigurnije smjestiti prije 530. godine, pa samim time objekat je najvjerovatnije sagrađen u V stoljeću.

U Malom Mošunju kod Viteza se nalazila kasnoantička crkva koja nikad za čitavo ovo vrijeme nije bila ozbiljno istražena. Truhelka je više puta posjećivao ove antičke ruševine. Jedan od prvih istraživača koji je dao izještaj sa dotičnog lokaliteta je bio Ivan Kujundžić.³³ O nacrtu i planu ove građevine ne može se dakle ništa određeno reći. Ipak na prostoru oko crkve je otkriveno dosta materijala poput odlomaka menze, kapitela, zatim dijelovi cipusa, imposta, kao i jedna reljefna ploča.³⁴ Ispod poda crkve je iskopana i kasnoantička grobnica na svod, dok je još jedna pronađena u njenoj neposrednoj blizini. Na ovom lokalitetu također je nađen veći broj grobova iz raznih perioda.³⁵ Datiranje bazilike je teško odrediti, prvenstveno zbog toga što manjka dodatnih istraživanja, koja bi ovo pitanje mogla dovoljno rasvijetliti.

²⁹ Novci pripadaju carevima: Konstantinu II. (*Flavius Claudius Constantinus Augustus*, 337. god. – 340. god.), Jovijanu (*Flavius Jovianus Augustus*, 363. god. – 364. god.), Valentinijanu II. (*Flavius Valentinianus*, 375. god. – 392. god.).

³⁰ Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji", 340.

³¹ Više: Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 127 – 128.

³² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 128 – 133.

³³ O. Ivan Ev. Kujundžić D. I., "Najnovije rimske iskopine u Mošunju", *GZM*, sv. XXVIII, Sarajevo, 1917, 477.

³⁴ Više: Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 95 – 97.

³⁵ Više: Đoko Mazalić, "Hrišćanski nišani u okolini Travnika. Evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu", *NS*, god. IV, Sarajevo, 1957, 97.

Crkva se okvirno može staviti u razdoblje između IV i VI stoljeća.³⁶

U Turbetu kod Travnika 1893. godine je iskopana prilično velika bazilika za ovo podneblje. Njene dimenzije su bile 29,50 x 16,65 metara. Iz nacрта se može vidjeti da se sastoji od deset prostorija, čime i tako premašuje veći broj istih građevina iz Bosne i Hercegovine. Prema najnovijem tlocrtu koji je urađen može se primijetiti da je ovo zapravo dvojna bazilika. Prvi koji je istražio ovu baziliku i dao njen opis te publicirao rad je bio Ćiro Truhelka.³⁷ Ispod bazilike naknadno su nađene tri grobnice na svod, sa priličnom količinom materijala unutar njih.³⁸ Ovaj nalaz iznova dokazuje, da se u najvećem broju slučajeva uz nađenu baziliku može očekivati i nalaz grobnica na svod. Na prostoru same crkve je otkriven još jedan veoma zanimljiv materijal, a to je bio zlatni nakit, od čega se sačuvala ogrlica sa osamnaest medaljona i mali krst. Truhelka je baziliku datirao u IV vijek, a kao razlog navodi svjetiljku od crvene ilovače, za koju smatra da pripada najranijem periodu kršćanstva, a također navodi i ostatke stakla od čisto rimskih posuda.³⁹ Ipak, to su nedovoljni dokazi da bi se građevina smjestila u ovo razdoblje, pa bi period izgradnje trebalo staviti u V stoljeće, kada kršćanstvo vrši najveći uticaj na ovim prostorima.

U Dabrinama kod Vareša je nađena kasnoantička bazilika koja je vrlo detaljno ispitana. Prvi koji je objavio rezultate istraživanja je bio Vaclav Radimsky.⁴⁰ Nakon Radimskog nalaz je zakopan, a ponovo ga je otvorio Dimitrije Sergejevski 1954. godine i rezultate objavio u posebnoj publikaciji.⁴¹ Dimenzije bazilike su 15,80 x 12,80 metara. Crkva je jednobrodna i sastoji se od trodijelnog nartekso, naosa sa apsidom, dvije južne prostorije te baptisterija koji se prema istoku završavao apsidom. Prisustvo baptisterija odražava misionarsku djelatnost na terenu, gdje se za dugo vremena održalo krštenje starijih osoba.⁴² Piscina se odlikuje sa dvojakom mogućnosti tj. za krštenje odraslih, kao i djece. Otkriveni materijal je veoma raznolik, pa su se tu našli ostaci kamenog

³⁶ Basler datira ovu crkvu u IV stoljeće dosta nesigurno. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 97.

³⁷ Ćiro Truhelka – Carl Patsch, “Iskopine u dolini Lašve – Rimski natpisi iz doline Lašve”, *GZM*, god. V, sv. IV, Sarajevo, 1893, 695.

³⁸ Više: Mihovil Mandić, “Turbe kod Travnika”, *GZM*, sv. XXXVI, Sarajevo, 1924, 88 – 90.

³⁹ Truhelka – Patsch, “Iskopine u dolini Lašve”, 698 – 699. Truhelka navodi da se svjetiljka od crvene ilovače nalazi samo u crkvama ranijeg doba te da su fragmenti stakla od čisto rimskih posuda. Teorija da su se samo do kraja IV stoljeća koristili čisto rimski predmeti nije validna, jer ovo područje tj. unutrašnjost provincije Dalmacije je region gdje su se možda i najduže održali vidovi rimske uprave, a samim time i svega što ima veze sa rimskom kulturom i uticajem. Ako se pogledaju kada su sagrađene ostale dvojne bazilike u Bosni i Hercegovini, tj. u V stoljeću, onda se i na osnovu toga može zaključiti, da je i to jedan od dokaza, da je bazilika pripadala tom vremenu.

⁴⁰ Vaclav Radimsky, “Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru Visočkom u Bosni”, *GZM*, god. IV, sv. IV, Sarajevo, 1892, 372.

⁴¹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 78.

⁴² Isto, 80.

namještaja, zatim monolitnih stupova, kao i ostaci oltarske pregrade.⁴³ Stupovi su ukrašeni raznim motivima kao npr. vinovom lozom. Crkva je nestala u požaru, što se može vidjeti po priličnoj količini gara. U ruševini crkve je pronađena i jedna avarska strelica, dok je u neposrednoj blizini objekta nađen novac cara Justina I. (*Flavius Iustinus Augustus*, 518. god. – 527. god.) ili Justinijana I. (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus*, 527. god. – 565. god.). Dakle, bazilika je najvjerojatnije sagrađena u V ili početkom VI stoljeća, dok se može pretpostavljati da je uništena u najezdi Avara ili Slavena, krajem VI ili početkom VII stoljeća.

U selu Varvare kod Prozora je 1905. godine vršeno iskopavanje starokršćanske crkve. Od objekta nije bilo sačuvano mnogo (samo zapadni zid i to u temeljima). Crkva je građena od lomljenog kamena sa vrlo slabim malterom. Zgrada se sastojala od nosa, nartekisa i još dvije prostorije. Unutar bazilike je nađena zidana grobna komora sa presvođenim svodom. U grobnici su otkrivena dva kostura, a od priloga se nalazilo nekoliko ostataka željeza i koštana drška od noža. Nikakvih vrijednijih nalaza nije bilo, osim četiri spolije: jedna čitava i tri fragmentirane nadgrobne stele.⁴⁴ Na ovim stelama se četiri puta spominje ime *Flavius*, a dvojica od njih su bili dekurioni municipija *BIST*...⁴⁵ Crkva je očito kasnoantičkog porijekla, a možda je bila u upotrebi i u razdoblju srednjeg vijeka.⁴⁶ Analogijom nalaza sa drugih lokaliteta kao npr. u Saloni, Sagvaru u Mađarskoj i Intercisi, bazilika se može datirati u kraj IV stoljeća.⁴⁷

Ostali lokaliteti na kojima su otkriveni nalazi su Oborci kod Donjeg Vakufa (V st.), Čitluk kod Šipova (V ili VI st.)⁴⁸, Šarampovo kod Gornjeg Vakufa (V ili VI st.)⁴⁹, selo Dobož kod Kaknja (IV ili V st.)⁵⁰, Gradac kod Kiseljaka (V ili VI st.), Gornji Kotorac na Ilidži (V ili VI st.), Breza II. (VI st.)⁵¹ i Bukovica kod Travnika (V ili VI st.).

Istočna Bosna

Region današnje istočne Bosne je po svim pokazateljima, privredno bio daleko najrazvijenija oblast Bosne i Hercegovine u periodu kasnog principata i ranog dominata. Tome je najviše kumovalo rudno bogatstvo koje je bilo jako veliko, te stoga Rimljani nisu puno čekali da bi počeli sa masovnom eksploatacijom tog rudono-

⁴³ Više: Isto, 80 – 81.

⁴⁴ Više: Carl Patsch, "Arheološko – epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije", *GZM*, god. XVIII, sv. II, Sarajevo, 1906, 153 – 155.

⁴⁵ Taj municipij se zasigurno zvao *BISTVE VETVS*.

⁴⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 119.

⁴⁷ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike*, 115.

⁴⁸ Sergejevski, "Kasnoantički spomenici", 49 – 64.

⁴⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 84.

⁵⁰ Basler, Isto, 85.

⁵¹ Basler, Isto, 73.

snog područja.⁵² Ipak, ono što iznenađuje je mali broj bazilika, s obzirom na ogromnu važnost ovog područja u tadašnje vrijeme. Broj od svega šest bazilika koji su se našli na ovom području sigurno nije konačan i u budućnosti se može očekivati da će se pojaviti još nalaza materijalnih ostataka ranokršćanskih crkvi. Međutim, ono što karakteriše ovo područje u odnosu na ostala su iskopine trobrodних bazilika, dok se u ostatku zemlje u velikoj većini pojavljuju jednobrodne bazilike. Nalazi su skoncentrisani oko samo tri mjesta, a to su: Srebrenica, Vlasenica i Foča.

Skelani kod Srebrenice su osim što su jako bogati epigrafskim nalazima, poznati po tome što su na tome području nađene i dvije kasnoantičke bazilike. Ostatke je prvi posjetio i opisao Carl Patsch, a rezultate je objavio u radu "Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije".⁵³ Dvije crkve su se nalazile jako blizu jedna drugoj, ali su bile različitih dimenzija. Prva (veća) je bila 23,96 x 21,88 metara, dok je druga (manja) bila veličine 18,94 x 15,50 metara. Veća crkva se sastojala od sedam prostorija, dok manju tvori pet soba, što se može vidjeti iz nacрта crkvi.⁵⁴ Patsch navodi kako je manja crkva propala uslijed požara.⁵⁵ Po ostacima se vidi kako je ona bila dosta siromašnija od veće bazilike. Crkve vjerovatno pripadaju istom vremenskom periodu te s obzirom na razvijenost ovog mjesta u odnosu na ostale i brži prodor uticaja, vremenski bi se trebale smjestiti u kraj IV ili početak V stoljeća.

Bazilika iz Kumjenovića kod Foče je jedna od vrlo rijetkih koje odstupaju od uobičajenih načina gradnje ovih sakralnih objekata na prostoru Bosne i Hercegovine. Ovo je trobrodna bazilika, što je samo po sebi veoma specifično s obzirom da je pronađeno veoma malo ovakvih građevina i sa dva broda na čitavom teritoriju države. Dimenzije ovog objekta su 24 x 17 metara, čime se može primijetiti da odstupa od standardne veličine bazilika sa ovih prostora. U centralnoj apsidi iznad prostora za mensu nađen je tzv. palestinski bronzani krst (enkolpion), koji je datiran između IX i XI stoljeća.⁵⁶ Otkriveni su brojni fragmenti kamene plastike te prozorskog stakla. Unutar crkve je pronađena grobnica na svod, dok se okolo crkve nalazi jedna srednjovjekovna nekropola. Ipak, s obzirom na karakterističnost ovog lokaliteta nije obavljeno dovoljno istraživanja da bi se dobilo neka konačno i sigurno mišljenje. Ova bazilika, iako se po načinu gradnje razlikuje od većine ostalih, može se datirati u V stoljeće, ili početak VI stoljeća kada na ovim prostorima vlada Ostrogotsko kraljevstvo.

⁵² Od dolaska dinastije Severa na prijesto Rimskog Carstva, ovdje se je nalazilo sjedište prokuratora za rudnike provincija Dalmacije (*Dalmatia*) i Panonije (*Pannonia Inferior*).

⁵³ Carl Patsch, "Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije", *GZM*, god. XIX, sv. IV, Sarajevo, 1907, 460 – 463.

⁵⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 105.

⁵⁵ Patsch, "Arheološko – epigrafska istraživanja", 463.

⁵⁶ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom III, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, 120.

U Ustikolini kod Foče nađen je još jedan primjer trobrodne bazilike, što postaje karakteristika ovog regiona. Bazilika je bila dužine 21 metar. Uz oltar je otkrivena grobnica, dok se od ostalih nalaza mogu spomenuti ostaci kamene plastike, rimskog stakla te grobnica sa bačvastim svodom. Osim istraživanja koje je 1978. i 1979. godine obavio Kajmaković, nažalost na ovom lokalitetu se nisu vršila nikakva daljnja ispitivanja koja bi mogla dati više informacija o ovom vrlo vrijednom nalazu. Sergejevski je u svom članku "Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice" pogrešno pretpostavio da crkva pripada periodu srednjeg vijeka.⁵⁷ Ovaj nalaz će se vremenski smjestiti u V ili početak VI stoljeća, kao i prethodni iz Kumjenovića.

Dvije bazilike su pronađene još na lokalitetima Staroglavice kod Srebrenice (V ili VI st.) i u Nikolićima kod Vlasenice (V ili početak VI st.)⁵⁸.

Istočna Hercegovina

Područje istočne Hercegovine je oduvijek bilo bogato najrazličitijim materijalnim ostacima iz različitih razdoblja historije Bosne i Hercegovine. Od toga ne odudara ni rimsko doba, konkretnije kasnoantičko doba. Ovdje je osim priličnog broja nađenih ranokršćanskih crkvi, istražen i veliki broj epigrafskih spomenika.⁵⁹ Nalazi bazilika su raspoređeni oko tri veća mjesta: Gacko, Stolac i Konjic. Ukupno je nađeno pet takvih objekata, dok se za ostalih pet nalaza može pretpostavljati, ali ne može definitivno reći da pripadaju starokršćanskoj arhitekturi, ali se sa velikom sigurnošću mogu datirati u kasno antičko doba.⁶⁰

⁵⁷ Dimitrije Sergejevski, "Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice", *GZM*, god. XLVIII, Sarajevo, 1936, 4.

⁵⁸ Branimir Gabričević, "Izvjestaj sa probnog iskopavanja ranohrišćanske bazilike u Nikolićima kod Vlasenice", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. X, Tuzla, 1973, 74.

⁵⁹ Više o tome: Amra Šaćić, "*Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*", rukopis magistarskog rada, 2011.

⁶⁰ U Strupnićima kod Stoca je iskopan lokalitet koji sigurno pripada rimskom i kasnoantičkom periodu, što se može vidjeti i po ostacima opeka i drugog materijala, dok se u blizini nalazi jedna građevina za koju se smatra da je bazilika, ali se ne može dati definitivno mišljenje, sve dok se lokalitet pomno ne istraži.

Razićima kod Konjica je takođe iskopan jedan lokalitet na kojem su se našli kasnoantička grobnica i neka građevina za koju se smatra da je bazilika. Međutim, ni tu se sa sigurnošću ne može izreći jedan definitivni zaključak zbog oskudice informacija i nedostatku istraživanja.

Na mjestu Ježeprasina kod Konjica otkriven je lokalitet u kojem je prvobitno vršio ispitivanja Pavao Anđelić, koji je ujedno i iskopao kasnoantičku grobnicu. Osim ovog nalaza dokazano je da se ovdje nalazilo jedno kasnoantičko utvrđenje, dok se za jednu građevinu pretpostavlja da je to ranokršćanska crkva, što bi imalo smisla. Ipak, ni ovdje se kao ni u prethodna dva slučaja ne može dati jedno sigurno mišljenje sve dok se detaljno ne ispita mjesto nalaza.

Isti slučaj je i sa mjestom Ocrkavlje kod Nevesinja. Ovdje je otkriveno jedno rimsko naselje, kao i kasnoantička grobnica, koja se našla u temeljima građevine za koju se smatra da je bazilika. Takođe, u blizini su pronađeni i ostaci srednjovjekovne crkve.

Jedno od rijetkih nalazišta na ovom području o kojem postoji priličan broj podataka je ono u Barama kod Konjica.⁶¹ Građevina je dosta detaljno istražena te iz tog razloga postoji i njen nacrt.⁶² Uobičajenih je dimenzija 20,9 x 15,4, načina gradnje i organizacije unutrašnjeg prostora, dok je orijentacija bila istok – zapad.⁶³ Temelj crkve je dosta dobro očuvan, pa se tako može lijepo vidjeti raspored soba koje su se nalazile u njoj. Ovaj starokršćanski objekat ima dosta sličnih karakteristika kao i većina ostalih ove vrste u Bosni i Hercegovini te se može govoriti da je postojao jedan sistem po kojem su ove crkve podizane. Krov bazilike je građen na dvije vode, a po ostacima crijeva vidi se da je bio prekriven istim. Unutrašnji prostor se može podijeliti u tri dijela: sjeverni, srednji i južni. Po broju informacija i nalaza koji su pronađeni na ovom lokalitetu mnogo je lakše datirati ovu crkvu, ali međutim ni tada to nije lagan zadatak. Tihomir Glavaš je dataciju uspostavio po baptismalnim piscinama koje su izmjenjene kada se počelo sa krštenjem djece koje on stavlja u VI stoljeće, dok zidanje same piscine, a ujedno i bazilike smješta najkasnije u V stoljeće.⁶⁴ S obzirom na datiranje prethodnih spomenika starokršćanske arhitekture, ova datacija u potpunosti odgovara tom vremenskom periodu.

Ostali nalazi za koje je utvrđeno da su ostaci starokršćanskih sakralnih objekata su ili u jako lošem stanju ili je lokalitet u potpunosti zanemaren, te se značajniji podaci o njima ne mogu reći. Ti lokaliteti su: Avtovac kod Gacka (V ili VI st.)⁶⁵, Crnići (V ili VI st.), Banova Glavica (V ili VI st.) i Pješivac Greda kod Stoca (V ili VI st.).

Zapadna Bosna

Zapadna Bosna obuhvata teritorij na kojem je u predrimsko i rimsko doba živio ilirski narod Delmata (*Delmatae*). Isto tako, po rimskom osvajanju na ovom području su bile stacionirane rimske legije, a zatim auksilijarne - *auxiliaris* (pomoćne) jedinice. S toga ne treba da čudi da je ovdje nađen veliki broj različitih spomenika

---

Mjesto Borojevići kod Stoca, otkriva još jedan slučaj nedovoljnog ispitivanja kasnoantičkih ostataka od kojih jedan pripada kasnoantičkoj grobnici. Neki naučnici sa određenom dozom opreznosti pretpostavljaju za građevinske ostatke da pripadaju kasnoantičkoj bazilici. Vidi; Ivo Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)", *Godišnjak*, knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, Sarajevo, 1978, 91. ; Dimitrije Sergejevski, "Rimska cesta na Nevesinjskom polju", *GZM*, NS, sv. III, Sarajevo, 1948, 53.

⁶¹ Na ovom nalazištu sistematska istraživanja su vršili kustos Tihomir Glavaš i Pavao Anđelić. Više informacija o ovom nalazu; Tihomir Glavaš, "Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica", *GZM*, NS, sv. XL/XLI, Sarajevo, 1986, 113.

⁶² Glavaš, "Starokršćanska bazilika", 115.

⁶³ Isto, 116.

⁶⁴ Isto, 126.

⁶⁵ AL BiH, III, 142.

duhovne kulture, kako kulturnih, tako i votivnih, posebno u vrijeme politeizma.⁶⁶ Kada je kršćanstvo postala državna religija, na ovim prostorima započinje proces kristijanizacije, a zapadna Bosna je bila posebno plodno tlo zbog blizine Jadranskog mora i glavnih centara provincije Dalmacije, poput *Salone*, *Traguriona* itd. Po broju otkrivenih bazilika i onih za koje se to još uvijek pretpostavlja i koje su nekad tu stajale može se vidjeti da je tu postojao priličan broj ovih kršćanskih bogomolja. Nalazi su otkriveni u blizini dva veća centra, a to su: Glamoč i Duvno. Dakle od ukupno osam lokaliteta, do sada je za njih pet definitivno utvrđeno da pripadaju ovim sakralnim objektima, dok za ostala tri nalaza to nije moguće sa sigurnošću tvrditi, jer su ostaci previše oskudni ili arheološkog materijala više uopšte nema.⁶⁷

Na lokalitetu Vrba – Borak kod Glamoča vršeno je trogodišnje istraživanje kasnoantičke bazilike (1974, 1975, 1976). Samim time su rezultati u ovom slučaju i više nego konkretni i jasni. Ova crkva spada među veće koje su pronađene na teritoriju Bosne i Hercegovine, a njene dimenzije iznose 28,50 x 19,10 metara. Pripada najčešćem tipu bazilika V i VI stoljeća koji se nalaze u unutrašnjosti provincije Dalmacije, tzv. bosanskom tipu crkvene građevine. Sastoji se od tri dijela: naosa, narteksa i prezbiterija odnosno sanktuarija.⁶⁸ Ukupno je imala devet prostorija, što samo po sebi odražava veličinu građevine. U sjevernoj prostoriji nađena je zidana grobnica koja je vrlo kvalitetno urađena. Unutar grobnice je pronađen skelet, koji je očigledno pripadao starijoj osobi. Kompletna bazilika je prilično kvalitetno sagrađena, mada se na nekim dijelovima mogu vidjeti određene nepravilnosti. Bazilika u Vrbama je prilično siromašna kamenim namještajem s obzirom na njenu veličinu i značaj. Otkriveni su fragmenti impost – kapitela, zatim ulomci dva pilastra, ulomci

⁶⁶ Više: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977.

⁶⁷ U Vinicama kod Duvna zapažaju se obrisi građevine, a prilikom oranja naišlo se na obrađeno kamene sa ostacima zidnog maltera. Na lokalitetu su nađene bronzane aplikacije sa teatralnom maskom. U istoj dolini je nađeno poklopaca od sarkofaga i fragmenata nadgrobničkih spomenika. Vaclav Radimsky, "Starine kotara županjačkog u Bosni", *GZM*, god. VI, sv. II, Sarajevo, 1894, 317. Konture u obliku crkve, upućuje na ostatke starokršćanske crkve, ali je to premalo da bi se dalo jedno sigurno mišljenje. Na groblju Karaula kod Duvna otkriveno je nekoliko komada ukrašenog kamena, koje je najvjerojatnije porijeklom iz starokršćanske crkvene građevine, koja po svom obliku pripadaju ukrašenim sa ovih prostora. Također je nađen kapitel sa prikazom ptica na uglovima. Motiv ukrasa sa ovog kapitela liči nekim primjercima iz Dabrovine. Ipak, to je sve što je pronađeno na ovom mjestu, te s toga iako ovo nesumnjivo ukazuje na postojanje ranokršćanske crkve, ne može se više ništa reći o ovom lokalitetu, pa zato treba sačekati dodatna istraživanja, koja bi ubuduće mogla pomoći da se donese jedan konkretniji zaključak.

Na Mastrinama kod Duvna vide se ostaci crkvene građevine od pravilno tesanih blokova s konturom apside. Oko objekta su otkriveni brojni grobovi. Ovdje se ne postavlja pitanje i uopšte ne dolazi u dvojbu da li je ovo crkvena građevina, zato što je to očigledno, ali se zbog zanemarenosti lokaliteta od strane arheologa i historičara, ne može donijeti konačno mišljenje, kojem vremenskom periodu ovaj objekat pripada: kasnoj antici ili srednjem vijeku.

⁶⁸ Više: Bojanovski, "Kasnoantička bazilika u Vrbi", 197 – 201.

ploče od oltarske menze, nogare menze te ulomci stupova, praga i više ulomaka za koje se ne može potvrditi namjena.⁶⁹ Od sitnijeg nalaza su pronađeni dijelovi stakla, fragmenti keramike, mala brončana fibula s povijenom nogom, kružna željezna kopča i krstić latinskog oblika od bronzanog lima.⁷⁰ Veliki uticaj na izgled bazilika u Bosni i Hercegovini dolazio je iz Salone, a jedan od takvih primjera je i ovaj objekat iz Vrbe. Dakle, ako se zna da je bazilikalni oblik u Bosni Hercegovini bio pod uticajem centara iz primorja, pogotovo Salone, a ova starokršćanska crkva je čisti primjer toga, onda je ovaj objekat sagrađen krajem V ili početkom VI stoljeća. Bazilika je stradala u požaru što se može vidjeti u unutrašnjosti ruševine, a to se najvjerojatnije desilo krajem VI stoljeća za vrijeme provala Avara.

U Prisoju kod Duvna iskopana je kasnoantička bazilika na kojoj su vršena zaštitna istraživanja. Crkva je bila dimenzija 21,50 x 15,30 metara, što je srednja veličina za bazilike sa ovih prostora. Nažalost, objekat je teško stradao tokom godina, pa su nalazi veoma limitirani. Najvažniji dio crkve, njen sanktuarij, potpuno je uništen, pa se o prezbiteriju, njegovom izgledu i odnosu prema naosu i apsidi, ne može uopšte govoriti.⁷¹ Na lokalitetu su nađeni ostaci dekorativne plastike, plastičnih spirala, kao i stupići od mramora. Također je otkrivena i jedna nadgrobna natpisna ploča *Elie Severe*.⁷² Veoma važno otkriće je natpis *civitas Delminium*, koji potvrđuje da se ovaj stari centar ilirskog naroda Delmata nalazio upravo na području Duvna. Od manjih nalaza su pronađene spolije, kao i komadi stakla i nešto fragmenata opeke i crijepa. Crkva vjerovatno potiče iz vremena kada i većina ostalih sa ovog prostora, a to je period V. ili VI. stoljeća.

U Crvenici kod Duvna je otkrivena jedna starokršćanska crkva, koju je 1965. godine istraživao Ivo Bojanovski.⁷³ Crkva je imala razmjere 24,52 x 9,69 metara. Imala je tri lađe, od kojih je ona srednja bila najšira. Završavala se sa upisanom piscinom, dok su se unutra nalazile pomoćne prostorije, kao i krstionica sa piscinom u obliku latinskog krsta te vjerovatno i konsignatorij i memorija. Objekat se dosta razlikuje od ostalih kasnoantičkih bazilika sa ovih prostora, zbog oblika apside i izduženih prostorija. Oko crkve se nalazilo groblje koje je vremenski smješteno u doba Justinijana I. Bazilika je najvjerojatnije pripadala razdoblju V ili VI stoljeća, kao i veći broj ostalih sa prostora Bosne i Hercegovine.

⁶⁹ Više: Isto, 202 – 204.

⁷⁰ Više: Isto, 204 – 206.

⁷¹ Ivo Bojanovski, "Prisoje Buško Blato, Duvno – kasnoantička bazilika", *Arheološki pregled*, br. 10, Beograd, 1968, 165.

⁷² Više: Veljko Paškvalin – Anđelko Zelenika, "Arheološki nalazi iz Karlova Hana kod Duvna", *GZM*, NS, sv. XIX, Sarajevo, 1964, 213.

⁷³ Ivo Bojanovski, "Crkvina, Crvenica, Duvno – kasnoantička bazilika", *Arheološki pregled*, br. 7, Beograd, 1965, 135 – 140.

Još dvije bazilike su otkopane na području zapadne Bosne i to obje u blizini Glamoča: Glavice (V ili VI st.) i Halapići (VI st.).⁷⁴

Zapadna Hercegovina

Zapadna Hercegovina je za razliku od ostalih dijelova Bosne i Hercegovine dosta izloženija uticajima sa Jadranskog mora, pa tako i sa Apeninskog poluotoka gdje se nalazila prijestolnica Rimske imperije i to se zadržalo kroz skoro pet stoljeća rimske uprave. Materijalni ostaci i nalazi starokršćanskih crkvi – bazilika koncentrisani su oko više mjesta: Široki Brijeg, Čitluk, Mostar, Grude, Ljubuški, Čapljina, Posušje i Neum. Po geografskom rasporedu ovih gradova, može se primijetiti da je to jedno prilično široko područje. Sveukupno je pronađeno i otkriveno dvadeset i dva nalazišta. Od ukupnog broja, za osamnaest nalaza je definitivno utvrđeno da su ostaci bazilika, dok se za ostala četiri nalaza, na osnovu nađenih ostataka i fragmenata pretpostavlja da su dijelovi kasnoantičkih crkava.⁷⁵

U Čerinu kod Čitluka nalaze se ostaci kasnoantičke bogomolje, a koju je prvi opisao Radimsky, mada nije prepoznao da se tu radi o ostacima iste.⁷⁶ Na tom prostoru pronađen je veći broj manjih fragmenata, kao i zidovi građevine. U ruševini je kao spolija otkrivena ara sa dvostrukom posvetom: Dijani i Silvanu i s figuralnim predstavama.⁷⁷ Unutar ruševine je nađen i jedan kameni sarkofag sa reljefnim prikazom

⁷⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 84.

⁷⁵ U Kutima kod Mostara su otkriveni razni nalazi poput opeke, obrađenog kamena i keramike. Ono što je karakteristično i što omogućava da se ovaj nalaz dovede u vezu sa bazilikom je otkrivena piscina, koja je bila popođena malterom. Također su otkriveni i neki crkveni reljefi, koji ukazuju na porijeklo građevine. Ipak, ovdje se neće ulaziti u dalju analizu jer bi to zbog nedostatka informacija bilo nezahvalno i neozbiljno.

U Mlinarevićima (Bašine njive) kod Gruda se nalazi ostaci dvije građevine – jedna manja, dok je druga veće površine. To je već 1893. godine zabilježio Ćiro Truhelka u svom članku. Ćiro Truhelka, "Rimske iskopine u Vitini", *GZM*, god. V, sv. IV, Sarajevo, 1893, 678; Tu se po Marku Vegi nalaze i ostaci jedne kasnoantičke bazilike, a priča se da je tu zakopano i veliko blago. Ivo Bojanovski, "Rimski natpisi u dolini Trebišnjice", *Tribunia*, br. 3, Trebinje, 1977, 101. Zbog neistraženosti tog prostora i samog objekta, ne može se ništa više reći, osim da je u blizini nađeno 14 stećaka.

Docci, Crveni Grm kod Ljubuškog je još jedno mjesto gdje je nađeno dosta ostataka građevine i fragmenata keramike i neobrađenog kamena. Naziru se zidovi, a očuvan je i jedan stub, pa se pretpostavlja da je na tom mjestu nekad stajala kasnoantička bazilika. Međutim, sve dok se na lokalitetu ne obave sistematska istraživanja, mišljenja mogu ostati samo na pretpostavkama, jer ne postoji dovoljno informacija da se izloži jedna sigurna teza.

Petrovići kod Posušja čuvaju uspomenu na postojanje starokršćanske crkve, a mještani tog sela do u moderno doba mole se kod te ruševine, te vjeruju da je to ruševina crkve sv. Marka. Od građevine se vidi mnogo, ali se može primijetiti, da je jedan zid izveden polukružno kao apsida crkve. Ne može se isključiti da je nekad prije ovdje stajala kasnoantička bazilika, ali ovo što se dosada zna je previše šturo da bi se moglo dati bilo kakvo određeno mišljenje.

⁷⁶ Vaclav Radimsky, "Arheološke crtice", *GZM*, god. IV, sv. II, Sarajevo, 1892, 122 – 123.

⁷⁷ AL BiH, III, 291.

križa.⁷⁸ Iz zidova crkve izvučeni su i neki fragmenti obrađenog kamenja iz I – IV stoljeća, očito upotrijebljeni kao spolija u građevini V i VI stoljeća.⁷⁹ Iako je u pitanju kršćanski sakralni objekat, ovaj nalaz itekako dokazuje da je stara vjera (paganizam) još duboko u kasnoantičko doba sačuvala svoje korijene u tradiciji stanovništva ovih prostora te samim time što je ploča Silvana i Dijane ugrađena u ranokršćansku crkvu omogućava primjedbu da je zvanična vjera Rimskog Carstva veoma agresivno i nasilno postupala u kristijanizaciji ovog područja.

Lokalitet Gradac kod Posušja također čuva jedan jako zanimljiv nalaz, a u pitanju je dvojna bazilika. Sastojala se od dvije crkve (veće i manje). Veća crkva je imala dimenzije 17,40 x 11,20 metara, dok je manja bila razmjera 13,10 x 4,60 metara. Manja crkva je bila naslonjena na veću. Zgrada koja je imala veće dimenzije se sastojala od prezbiterija, naosa, nartekse, baptisterija, đakonikona i još jedne prostorije za koju se ne zna namjena, dok se manja sastojala samo od prezbiterija i naosa. Unutar objekta je nađena jedna grobnica na svod i veliki broj grobova, čak deset.⁸⁰ Na prostoru ove dvojne crkve nađen je veći broj kamenog namještaja, poput mramornih stupića, mramornih greda, kao i komadi ploča od miljevine, dok je od metalnih izrađevina pronađena srebrna fibula, željezna strijela i željezni jezičac.⁸¹ Ono što je sigurno je to da ove dvije crkve nisu sagrađene u isto vrijeme. Vjerovatno je da je veća crkva sagrađena početkom V stoljeća, dok je manja podignuta krajem V ili početkom VI stoljeća. Ono što ne dolazi u pitanje je vrijeme njihovog nestanka. To se očigledno desilo krajem VI ili početkom VII stoljeća u najezdi Avara, a može se po sačuvanom materijalu vidjeti da su nestale u požaru.

U Mokrom kod Mostara, Marko Vego i Dimitrije Sergejevski su vršili iskopavanja na jednoj gromili iz rimskog perioda za koju su ustanovili da se na tom mjestu nekada nalazila jedna kasnoantička bazilika. Ova starokršćanska crkva je bila jako oštećena zbog toga što su okolni mještani iz sela koristili ostatke sa te gromile kao građevinski materijal. Crkva se sastojala od pet dijelova, kao što se može lijepo primijetiti iz nacrtu objekta: naos sa apsidom, krstionica sa apsidom, predsoblja krstionice, južne prostorije i nartekse. Karakteristično za ovu baziliku je to što je ona zapravo šira nego duža (18,20 x 22,80), a to je odlika koja krase solidan broj bazilika u Bosni i Hercegovini. Od manjih nalaza koji su pronađeni mogu se primijetiti ostaci kapitela, ornamentiranih ploča, stubova itd.⁸² Takođe se mogu primijetiti razni motivi na ornamentima, poput listova akanta. Bazilika se po načinu i planu gradnje

⁷⁸ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 147.

⁷⁹ Isto, 135.

⁸⁰ Više: Petar Oreč, "Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja", *GZM*, NS, sv. XXXVII, Sarajevo, 1982, 62 – 65.

⁸¹ Isto, 67 – 76.

⁸² Dimitrije Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", *GZM*, NS, sv. XV/XVI, Sarajevo, 1961, 217.

koji je istovjetan sa većinom ostalih pronađenih na teritoriju Bosne i Hercegovine može datirati u V stoljeće.

Nalaz u Žitomislićima kod Mostara je karakterističan sam po sebi, jer nije pronađeno mnogo dvojnih bazilika (*basilica gemina*) u Bosni i Hercegovini, pa ni u susjednim zemljama. Crkva se dijeli na dvije: sjevernu i južnu crkvu, a svaka od njih se sastoji od više dijelova.⁸³ Po nacrtu (17 x 25,57) može se primjetiti da je i ova crkva, kao i ona iz Mokrog puno šira nego duža. Iskopavanjem je rukovodio Tomislav Anđelić sa svojim saradnikom Pavlom Anđelićem. Nekoliko metara od crkve je otkrivena zgrada za stanovanje što nije karakteristika vezana samo za ovaj nalaz. Prilikom iskopavanja bazilike su nađeni brojni ostaci kamene plastike sa raznovrsnom ornamentikom, kao i raznog manjeg keramičkog i metalnog materijala te ostataka stakla.⁸⁴ Bazilika u Žitomislićima vremenski će se smjestiti u V ili najkasnije u VI stoljeće.⁸⁵

Okolina Mostara je kao što se može iz prethodnog teksta vidjeti veoma bogato područje ostacima bazilika, a još jedan nalaz koji je otkriven u njegovoj široj okolini je onaj u Cimu. Od davnina se smatralo da na tom prostoru postoji stara crkva, pa je tako 1966. godine pokrenuto istraživanje sa svrhom da se ispita taj lokalitet.⁸⁶ Otkriveno je jedno bogato nalazište na kojem se našla pored bazilike i kasnoantička zgrada za stanovanje. Bazilika se sastoji od šest dijelova: nartekse, naosa, prezbiterijuma, baptisterijuma, đakonikona, protezisa; kao i dvije vanjske prostorije. Mjere bazilike su 24,80 x 15 metara. Objekat ima sve karakteristike koje krasi bazilike kasnoantičkog vremena iz Bosne i Hercegovine. Takođe, uz baziliku je pronađena grobnica na svod, kao i sepulkrum. Na lokalitetu je nađeno dosta manjih nalaza, poput kamenih ulomaka, nakita, keramike, željeznih predmeta, kao i novca. Od pet novčića koji su sačuvani, četiri pripadaju IV stoljeću, dok jedan ide u drugu polovinu III stoljeća, što dosta govori o vremenu nastanka ovog objekta. Da je prva bazikalna građevina nastala u IV stoljeću ili eventualno u početku V stoljeća govori sam otkriveni novac, pa i sama kamena plastika čiji bi se ornament mogao smjestiti u V stoljeće.⁸⁷

Godine 1893. Ćiro Truhelka je objavio u svom članku otkriće starokršćanske bazilike u Borasima kod Ljubuškog.⁸⁸ Samo nekoliko metara od nalaza crkve nalazio

⁸³ Sjeverni dio crkve se sastoji od: naosa sa prezbiterijem, baptisterija, nartekse, đakonikona i protezisa. Južni dio crkve čine: naos i narteks.

⁸⁴ Tomislav Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislićima kod Mostara", *GZM*, NS, sv. XXXII, Sarajevo, 1978, 298.

⁸⁵ Tomislav Anđelić je baziliku u Žitomislićima smjestio u V ili VI stoljeće vodeći se planom gradnje i ornamentikom kamenih ulomaka, a također je obratio pažnju i na stilske elemente na kamenu, koji su bili tipična kasnoantička sakralna ornamentika. Vidi: Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika", 313.

⁸⁶ Iskopavanja je na tom mjestu poduzeo Muzej Hercegovine na čelu sa Tomislavom Anđelićem.

⁸⁷ Tomislav Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", *GZM*, NS, sv. XXIX, Sarajevo, 1976, 220.

⁸⁸ Truhelka, "Rimske iskopine", 676.

se jedan nadgrobni spomenik posvećen rimskom veteranu Marku Antoniju Maksimu.⁸⁹ Ovi ostaci su zapravo jedna minijatura crkvice (oratorijum), kojoj su mjere bile svega 6,50 x 5,70. Materijal koji je nađen unutar ove crkve su kamena klupa i ostaci oltara. Unutar ruševina ove crkve otkriven je još jedan veoma bitan nalaz. To je nesumnjivo ambon u najprimitivnijoj svojoj formi, sa koga se sabranim vjernicima čitalo i tumačilo evanđelje.⁹⁰ Crkva je po načinu i stilu gradnje primitivna, ali će i ovaj nalaz biti smješten u V ili početak VI stoljeća, jer ne mora značiti da iako je građevina primitivnijeg oblika sama po sebi morala biti i starijeg vremena. Takvo što će se jednostavno pripisati zaostalosti kompletnog unutrašnjeg dijela provincije Dalmacije, do čega je doveo manjak zainteresovanosti rimske vlasti, kao i sama konzervativnost tadašnjeg stanovništva.

Mogorjelo kod Čapljine je veoma bogat lokalitet na kojem su se osim kasnoantičke bazilike našli i mnogobrojni drugi nalazi.⁹¹ Objekat u Mogorjelu kod Čapljine je specifičan, jer je to zapravo dvojna bazilika koja se sastojala od sjeverne i južne zgrade. Sjeverna bazilika (18,15 x 14,05) je bila nešto veća od južne (18,00 x 10,40). Ona veća se sastoji od sedam prostorija kao i od grobne komore, dok se manja sastoji od dvije prostorije. Južna bazilika je po svojoj prirodi puno jednostavnija od sjeverne te odražava klasičnu gradnju koja je specifična za ovo podneblje. Iskopani su mnogobrojni dijelovi arhitekture koji su solidno očuvani, pa tako daju bolji uvid u samu prirodu i karakter bazilike.⁹² Bitno je navesti da je mnogo štete budućem istraživanju bazilika nanio Karl Patsch, koji je želio da istraži jedan vojni logor, dok je veliki dio bazilika uništio. Pored crkve se je nalazilo i starokršćansko groblje. Gradnja bazilika se može smjestiti u kraj V ili početak VI stoljeća.⁹³

Vranjevo Selo kod Neuma je lokalitet gdje su pronađeni brojni arheološki nalazi. Na tom mjestu je između ostalog iskopana i jedna kasnoantička bazilika. Ruševine na ovom polju opisuje u svom radu i Ćiro Truhelka, mada veoma šturo.⁹⁴ Iako je otkriven solidan broj nalaza, ovom lokalitetu nije posvećen nijedan naučni rad koji bi mogao da sažme sve ono što je na ovom mjestu pronađeno. Na lokalitetu je isko-

⁸⁹ Vladislav Skarić, "Iz rimske prošlosti", *GZM*, god. XXXV, Sarajevo, 1923, 83; Veljko Paškvalin, "Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa", *GZM*, NS, sv. XV/XVI, Sarajevo, 1961, 325.

⁹⁰ Ćiro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Narodna prosvjeta, Zagreb, 1931, 103.

⁹¹ Na mjestu gdje su se nalazile bazilike, bila je sagrađena velika rimska vila. Više: Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 38. Na istom lokalitetu je otkrivena i menora (sedmokraki svijećnjak), koji predstavlja jedan od dokaza da su na ovim prostorima živjeli pripadnici jevrejske populacije. Ovaj predmet je također imao i kultno značenje. Više: Imamović, *Antički kulni i votivni*, 287.

⁹² Iskopani su dijelovi nadvratnika, stuba, zatim prag u vratima naosa sjeverne bazilike, imposti više tipova itd. Više: Đuro Basler, "Bazilike na Mogorjelu", *NS*, god. V, Sarajevo, 1958, 52.

⁹³ Basler baziliku datira u drugu polovinu V stoljeća, a kao dokaz toga on navodi da se očigledno primjećuje prema gradnji crkve tadašnje stanje u Zapadnom Rimskom Carstvu, tj. vrijeme potpunog državnog i društvenog rasula. Više: Basler, "Bazilike", 57.

⁹⁴ Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji", 362.

pan veliki broj građevinskog materijala iz rimskog perioda, kao i keramike. Također je pronađeno nekoliko urni, kao i nadgrobni spomenik. Uz baziliku je otkriven i stup s križem oltarne pregrade, kao i impost s križem u vidu rozete. Dimenzije ove građevine nisu poznate. Crkva će se okvirno smjestiti kao i većina koje su pronađene na ovom širem regionu, u kraj V ili početak VI stoljeća.

Ćiro Truhelka je u svom radu iz 1893. godine objavio da je posjetio mjesto Župnice (Klobuk) kod Ljubuškog.⁹⁵ Ipak, to je bio prekratak opis prema onome šta se tamo u stvari krilo. On spominje da se tamo nalaze dvije antičke ruševine, ali nije uspio da prepozna njihovu namjenu. Na ovom prostoru je u rimsko doba bilo smješteno jedno veće naselje. Godine 1952. istraživačka ekipa Zemaljskog muzeja je izvršila iskopavanje ovog lokaliteta.⁹⁶ Objekat se sastoji od sedam prostorija, ali on je ipak za ove prostore srednje veličine. Unutar ruševina je nađeno dosta fragmenata ornamentiranih arhitekturnih komada.⁹⁷ Također je pronađeno dosta sitnih nalaza keramike, stakla, kao i željeznih sitnica. Bazilika je najvjerojatnije sagrađena u drugoj polovini V stoljeća.

Od ostalih lokaliteta treba spomenuti Biograci kod Širokog Brijega (V ili VI st.), Donje Blatnice kod Čitluka (V st.), Sutina (V ili VI st.), Potoci (V ili VI st.)⁹⁸ i Humilišani kod Mostara (V ili VI st.), Petrovići (V ili VI st.) i Vinjani kod Posušja (V ili VI st.), Vitine kod Ljubuškog (V ili VI st.) i Nerezi kod Čapljine (kraj V ili početak VI st.)⁹⁹.

Analiza i zaključak

Svaki lokalitet i svaki nalaz bazilika koji je obrađen u dosadašnjem radu nosi sa sobom određene karakteristike koje daju jednu određenu težinu te pomažu da se bolje shvati ovo doba koje je slabije istraženo u odnosu na prethodna razdoblja. Zato će se ovdje izvršiti analiza iz različitih uglova, koja će donijeti nove rezultate, a tiču se proučavanja ranokršćanske vjere i njenog prodiranja na ove prostore.

Dakle, u unutrašnjem dijelu provincije Dalmacije, tačnije u Bosni i Hercegovini pronađeno je ukupno sedamdeset i tri kasnoantičke bazilike, što predstavlja sasvim solidan broj kada se uzme u obzir koliko je ovo područje sa svojim stanovnicima bilo konzervativno i koliko je teže do njih dopirao uticaj ne samo kršćanstva, već i svih ostalih kroz prethodna stoljeća, za razliku od primorskih područja koja su bila širom otvorena za razne novotarije koje su dolazile iz Rima i ostalih najvećih centara

⁹⁵ Truhelka, "Rimske iskopine", 677.

⁹⁶ Dimitrije Sergejevski, "Starohrišćanska bazilika u Klobuku", *GZM*, NS, sv. IX, Sarajevo, 1954, 189.

⁹⁷ Isto, 194.

⁹⁸ Nada Miletić, "Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", *GZM*, NS, sv. XVII, Sarajevo, 1962, 155.

⁹⁹ Dimitrije Sergejevski, "Bazilike u Nerezima i Docu", *GZM*, NS, sv. XIV, Sarajevo, 1959, 167 – 168.

Rimskog Carstva. Od ova sedamdeset i tri nalaza za ukupno pedeset šest se sa najvećom sigurnošću može reći da pripadaju građevinskim ostacima starokršćanskih crkava, jer su tu nađeni konkretni dokazi poput samih temelja crkve, ostataka crkvenog kamenog namještaja te raznih drugih, manjih i većih nalaza koji potvrđuju ove činjenice. Za razliku od ovih očiglednih dokaza i materijalnih ostataka, za ostalih sedamnaest nalaza ne postoji definitivno i sigurno mišljenje oko kojeg bi se složili svi naučni radnici, jer prevashodno nedostaje dodatnog istraživačkog rada na tim lokalitetima da bi se te pretpostavke predočile u istinitu tvrdnju. Prije svega, treba se navesti da na velikoj većini lokaliteta zaista postoje nalazi i ostaci koji upućuju na postojanje ovih sakralnih objekata i najvjerovatnije da se tu oni zapravo i stvarno nalaze. Međutim, pretpostavka i naučna istina nisu jedno te isto, pa zato te pretpostavke treba potvrditi naučnim činjenicama i dokazima. Sve dok se to ne bude desilo te tvrdnje će zapravo samo i biti tvrdnje, a ne naučna istina.

Kada se pogleda način gradnje kasnoantičkih bazilika, dolazi se do zaključka da su one skoro sve sagrađene po jednom istom principu te da pripadaju tzv. "bosanskim bazilikama" po načinu gradnje. Od ukupno pedeset šest sigurnih nalaza, čitavih pedeset i tri su jednobrodne bazilike, dok ostale tri pripadaju tipu trobrodних bazilika (Otinovci kod Kupresa, Kumjenovići i Ustikolina kod Foče). Dakle, kao što se može vidjeti, u Bosni i Hercegovini nedostaju bazilike dvobrodnog tipa, a razlog zbog čega je takva situacija ne može se dati. Također, jako je interesantna činjenica da je na području Bosne i Hercegovine, otkriveno pet nalaza dvojnih bazilika (*basilica gemina*). Isto tako zanimljivo je da su "bosanske" bazilike u priličnom broju slučajeva imaju veću širinu nego dužinu ili da su građene tako da su im stranice uglavnom jednake, tj. u obliku kvadrata. Jedna od karakteristika ovih bazilika je ta da se krstionice u najvećem broju pojavljuju u sjevernom dijelu objekta, a orijentacija istok – zapad je gotovo redovna pojava kod većine crkvi ove zemlje. Najdosljedniji dodatak kasnoantičkim bazilikama su grobnice na svod. Veliki broj starokršćanskih sakralnih objekata u sebi krije jednu ili više ovakvih vrsta grobnica i kao da je postalo uobičajeno u slučaju otkrića ove građevine, da će se uz nju veoma često naći i grobovi na svod i obrnuto. Ako se pogleda vremensko razdoblje nastanka bazilika, onda se tu može dati samo jedan odgovor, a to je da preko 90 % ovih zgrada potiče iz V ili VI stoljeća, dok se za samo neznatan njihov broj može konstatirati da datiraju iz IV stoljeća. Razlog tome je već ranije navedena konzervativnost stanovništva sa ovih prostora koji su se najduže odupirali vanjskim uticajima i novotarijama te geografska odsječenost od primorja i njegovih centara gdje su prvobitni uticaji najprije dolazili, a odatle se zatim širili prema unutrašnjosti provincije. Iako prve sakralne građevine kršćanske vjeroispovijesti potiču iz IV stoljeća, njihov broj je zanemariv te se ovo razdoblje ne može uzeti kao period gdje ova religija vrši neki značajniji uticaj. Vjerovatnije je da su ove crkve predstavljale neku vrstu bastiona za njen budući

pohod u širenju vjere. Svoj takoreći “crkveni bum” i potpuni uspjeh i pobjedu nad paganizmom kršćanstvo je doživjelo u V i VI stoljeću, kada iz korijena istiskuje staru vjeru i njihove bogove.

O nekim komparacijama između crkvi iz IV stoljeća sa onim iz V i VI stoljeća ne može se govoriti, jer je broj crkvi iz prvog stoljeća kršćanstva kao zvanične vjere u Rimskom Carstvu neuporedivo manji sa onim iz narednih stoljeća. Međutim, ono što se može prikazati je smjer prodiranja, kretanja i širenja kršćanstva. Kako se može vidjeti, najveći broj nalaza potiče iz regija zapadne Hercegovine, zatim zapadne i srednje Bosne. To je sasvim razumljivo, kada se zna da su upravo zapadna Bosna i zapadna Hercegovina najbliže primorskim dijelovima. Također je opštepoznata činjenica da su baš ove dvije oblasti redovno od prvih godina rimske uprave bile ono tranzitno područje kroz koje je prolazila sva roba, a zatim trgovci i vojska koja se kretala prema unutrašnjosti. Najvjerovatnija slika širenja kršćanstva je ta da je ono počelo prodirati sa primorja kroz ove dvije navedene regije, nakon čega se kretala prema unutrašnjosti tj. prema srednjoj Bosni, a iz tog regiona se širila prema svim stranama Bosne i Hercegovine. Ono što upada u oči je to da je region istočne Bosne veoma siromašan nalazima kasnoantičkih bazilika, ukoliko se zna kakav je značaj ovo područje imalo sa svojim centrom u Domaviji. Međutim, isto tako od IV stoljeća pa nadalje nestaje onog interesovanja koje je vladalo za tu oblast, jer se rudari iz tog mjesta preseljavaju na druga, bogatija rudonosna područja u Carstvu. Još jedan veoma bitan razlog, ako ne i važniji je taj da česti pljačkaški pohodi barbar-skih plemena ometaju rad rudnika te im nerijetko nanose i veliku štetu, mada ih ne uništavaju u potpunosti. Isto tako, može se zapaziti da je teritorij sjeverne Bosne u potpunosti odsutan nalazima starokršćanskih bazilika. Jedan od mogućih razloga je taj što je ovo područje kroz čitav period rimske uprave bilo bez nekih većih centara, a to je ujedno značilo da rimski interesi tu nisu imali nikakve primamljive koristi, pa tako i nisu gradili neka veća naselja i gradove. Bez centra koji je bio političko i upravno središte jednog određenog teritorija, nije bilo ozbiljnih temelja koji bi podržali prodor nove religije među lokalnim stanovništvom, pa se tako nisu ni gradile kasnoantičke bazilike. Stupanje kršćanstva na prostor unutrašnjeg područja provincije Dalmacije, tj. teritorija današnje Bosne i Hercegovine, nije bio tako jednostavan politički i vjerski čin kako bi se moglo pomisliti. Zapravo to je bio jedan dugotrajan proces, koji je tek stoljeće poslije proglašenja kršćanstva kao jedne od zvanično priznatih religija, doživio ekspanziju i zatim ubrzano počeo mijenjati konfesionalnu sliku među tadašnjim stanovništvom.

Proučavanje kasnoantičkih bazilika na području današnje Bosne i Hercegovine je izuzetno kompleksno pitanje. Prvi i danas možda najbitniji razlog tome je taj, što je to očigledno postalo političko pitanje zbog čega monopol nad istraživanjima ostataka ovih objekata ima katolička crkva. Takva situacija onemogućuje dobivanje

novijih i kvalitetnijih informacija iz ovog još uvijek veoma “mračnog” perioda historije Bosne i Hercegovine, ne samo vezanih za istraživanje početaka i prvih prodora kršćanske vjere, već historije tog vremena općenito.

Karte

Karta I: Nalazi kasnoantičkih bazilika na prostoru Bosne i Hercegovine
Kartu izradio E.Veletovac

Karta II: Mogući nalazi kasnoantičkih bazilika na prostoru Bosne i Hercegovine
Kartu izradio E.Veletovac

Edin Veletovac

*Late Antique Basilicas in Bosnia and Herzegovina***Summary**

From the late 19th century onwards, seventy Late Antiquity basilicas were discovered on the territory of Bosnia and Herzegovina. Fifty-four of those seventy constructions can most certainly be identified as sacral, while the remaining sixteen findings need to undergo a more thorough, systematically-oriented research in order to confirm their affiliation with that specific type of architecture. Five more findings of double basilicas or *basilica gemina* were also registered on the Bosnian and Herzegovinian soil. In terms of the construction style in question, basilicas found in this particular area belong to the so-called type of “the Bosnian basilicas”. Regarding the time period, more than 90 % of the Early Christian churches were built in the course of the 5th and the 6th century, while only a few can be dated back to the 4th century. The reason behind this practice lies in the fact that the population inhabiting the territory was fairly conservative and committed to their prior religion, reluctant in accepting new ideas, as well as the Christian dogma. The research of the Late Antiquity basilicas in Bosnia and Herzegovina is a rather complex issue. The primary and most important cause of this sensitivity is today’s obvious political connotation. As a result, this prevents further acquisition of new information about this – still considered “dark” – period of Bosnian and Herzegovinian history, not only concerning the beginning and infiltration of Christianity on the territory in question, but also the history of that period in general.